Natalia Milița Georgeăneanu: Microistoria unei „nesupuse” ca demers în studiile de gen

Maria BUCUR

Universitatea Indiana
Indiana University
Personal e-mail: mbucur@indiana.edu

Natalia Milița Georgeăneanu: The Microhistory of an "Insubordinate" as an Enterprise in Gender Studies

Abstract: This study uses microhistory as a useful method for gender analysis of the past, with a focus on the life and activities of Milița Georgeăneanu, an unknown and yet revealing personality from interwar Romania. As a volunteer in World War I and then activist in a number of areas after the war, Georgeăneanu was one of thousands of citizens of Romania who sought to claim benefits and rights on the basis of the new veterans' administration legislation and policies during the 1920s and 1930s. Her unsuccessful campaign reveals important realities about the thinking of Romanian policy makers with regard to gender norms and expectations.
Keywords: veteran; disability; World War I; heroism; Milița Georgeăneanu; citizenship.

Citation suggestion: Bucur, Maria. "Natalia Milița Georgeăneanu: Microistoria unei 'nesupuse' ca demers în studiile de gen." *Transilvania*, no. 11-12 (2020): 9-17. https://doi.org/10.51391/trva.2020.12.02.

Studiile de gen se bazează pe două demersuri analitice: teorie și cercetare empirică. În paginile care urmează prezint un studiu de caz ca tip de demers feminist asupra analizei trecutului, utilizând analiza de gen a discursurilor și structurilor social-politice ca grilă esențială pentru a releva complexitatea evenimentelor și semnificația lor istorică.[1] În ultima jumătate de secol microistoria a fost abordată ca modalitate propice pentru a înțelege în ce fel realitatea la firul ierbii, acea *Alltagsgeschichte*, reprezintă o manifestare atât a voinței individuale, cât și a unor norme și valori sociale, printre care normele de gen.[2] Între cele mai importante (ca influență istoriografică) lucrări din această tradiție se numără și cărțile lui Natalie Zemon Davis, mai ales *The Return of Martin Guerre* (1984), devenită apoi film.[3] Acolo, cât și în alte cărți, cum ar fi *Women at the Margins* (1997), Zemon Davis oferă prin prespectiva microistoriei o analiză critică a realității cotidiene și pune în evidență felul în care normele de gen au influențat soarta celor care nu au generat suficiente surse istorice pentru a releva în mod clar și emfatic istoricitatea experiențelor trăite de-a lungul vieții. Pentru cei ca mine, care încearcă să înțeleagă semnificația istorică a categoriilor de populații marginale, cum ar fi țăranii și femeile, Zemon Davis demonstrează cu ingenuitate, empatie și acuratețe felul în care micile fragmente pe care le regăsim în diferite tipuri de arhivă (documentară, vizuală, orală, etc.) pot fi plasate într-un dialog benefic cu surse mai ample și mai bine cunoscute, pentru a reconstitui elemente ale trecutului pe care altfel nu le-am putea accesa.

Microistoria ca metodă de amplificare a analizei de gen mi se pare extrem de importantă în spațiul intelectual românesc din mai multe motive. În primul rând, într-o societate în care majoritatea femeilor erau analfabete până în a doua parte a secolului XX, realitatea pe care au trăit-o subiectiv, experiențele lor și valorile pe care și le-au asumat rămân greu de descoperit din perspectiva autobiografică.[4] Pe scurt, nu știm ce gândeau și ce simțeau aceste persoane. Până în a doua jumătate a secolului, numai femeile de elită, o mică și nereprezentativă felie din 50% a populației României, au apucat să își pună ideile și impresiile de viață pe hârtie.[5] Cum putem, cu onestitate intelectuală și morală, să vorbim despre istoria României, când cunoaștem prea puțin despre felul în care și-au trăit și înțeles viața și poziția în societate jumătate din oamenii din această țară? Este întrebarea pe care mi-o pun din clasa a VII-a, când am realizat că nimic din manualele de istorie nu îmi comunica nici o informație relevantă despre oamenii din trecut dintr-o categorie cu care mă identificam – femeile.[6]

Cazul Nataliei Milița Georgeăneanu este spectaculos prin detaliile pe care le relevă despre poziția femeilor în societatea

românească în perioada intebelică, cât și deprimant pentru conceptul de „dreptate de gen" (adaptat din engleză, *gender justice*). Născută la Cluj la sfârșitul secolului XIX, Georgmăneanu a crescut într-un mediu urban despre care știm prea puțin. Faptul că în 1914 ea se afla la Paris pentru studii universitare reprezintă un detaliu remarcabil. În acea perioadă era foarte rar pentru femei de vârsta facultății să călătorească singure în altă țară. Iar pentru o femeie de etnie română în Imperiul austro-ungar, era o super-raritate. Nu pot decât specula că familia sa avea resurse materiale suficiente, precum probabil și o deschidere mai mare decât majoritatea celor din această clasă față de ideea de a oferi unei fete de acea vârstă (17-18 ani) astfel de oportunități educaționale excepționale. Majoritatea femeilor atât din Transilvania, cât și din Regat, încă nu erau admise să lucreze în poziții profesionale cu un salariu.[7] Valoarea lor socială se raporta în genere la statutul viitorului lor soț, și nu la educația pe care o primiseră sau activitățile lor în spațiul public; așa încât o educație la Paris nu reprezenta o deschidere de orizonturi. Era, mai degrabă, o opțiune cu totul neobișnuită, care sfida normele de gen. O tânără care trăia liberă într-un oraș departe de familia sa nu era considerată ca o partidă bună. Putem să presupunem deci că Georgmăneanu era ambițioasă și curioasă din punct de vedere intelectual; că nu era atât de interesată în a se conforma normelor de gen încât să ia decizii importante de viață pe baza lor; și că a avut norocul sau privilegiul (financiar, poate și familial) de a lua o astfel de decizie cu sprijinul celor din jur.

Începutul războiului și conflictul dintre Imperiul austro-ungar și Franța au găsit-o la Paris. Mai spectaculos este ceea ce a decis această femeie singură, de capul ei, în acel moment. Nu știm ce frică de necunoscut a trăit atunci. Poate că s-a gândit că nu va mai ajunge înapoi acasă oricum, așa încât era mai bine să își găsească un rost la Paris. Știm însă că unii cetățeni ai Imperiului austro-ungar, cum a fost scriitorul maghiar transilvănean Aladár Kuncz, au fost arestați și trimiși la închisoare pe perioada războiului.[8] A existat pericolul acesta și pentru Georgmăneanu, ca cetățeană a unui stat inamic? Aici normele de gen au funcționat, se pare, în favoarea romîncei. Ca femeie tânără, ea nu reprezenta pentru statul francez imaginea inamicului în uniformă de combatant. Nefiind admise în armată nici în Franța, nici în Austro-Ungaria, femeile erau privite cu mai multă bunăvoință în această privință, sau mai degrabă cu mai puțină suspiciune. Puține dintre ele erau o Mata Hari, iar imaginea spioanei sexi încă nu se înfiripase în opinia publică europeană.[9]

Se poate, deci, ca Georgmăneanu să fi decis strategic să înlăture orice suspiciuni în privința prezenței sale în Franța printr-un gest extrem de rar la acel moment: s-a prezentat la o garnizoană franceză ca voluntară în armata Franței.[10] Dar ideea că ar fi mai protejată sau în mai puțin pericol personal intrând voluntar în armată nu poate fi acceptată ca motivație. Pentru o femeie acest gest, la acel moment, era de o imprudență excepțională, și de un curaj la fel de excepțional. Mai mult, Georgmăneanu a dorit să lupte cu trupele pe frontul din Balcani, cât mai aproape de pământurile natale, și să participe la război cu trupele de artilerie grea. Nu se știe câte femei au participat la Primul Război Mondial în acest rol, dar proporțional vorbind – în relație atât cu numărul de soldați din armatele franceză, austro-ungară sau română, cât și cu numărul de femei care au participat direct pe front—Natalia Georgmăneanu este un caz cu totul unic în spațiul românesc.[11]

Din relatările sale reiese că la început armata franceză a avut dificultăți în a-i accepta oferta de voluntariat pe front, așa încât ea a activat mai întâi „printre femeile Sârbe."[12] În Serbia la acea vreme existau atât grupuri de voluntare sanitare pe front, cât și femei activând ca personal combatant. Este plauzibil că Georgmăneanu a reușit să convingă francezii să o accepte ca soldată pe baza acestor exemple. Pe lângă femeile sârbe, în Balcani activau un număr de alte trupe medicale de femei, unele din Scoția, altele din Anglia.[13] În această calitate, Georgmăneanu a suferit două leziuni: prima la picior, în zona Ohridului, iar a doua o fractură gravă frontală a maxilarului inferior și numeroase leziuni exterioare, la cota 1248 lângă Monastir.

Mă opresc asupra acestor detalii extrem de importante pentru a înțelege situația Nataliei Georgmăneanu în contextul luptelor din acel moment. O leziune la picior înseamnă mobilitate limitată, iar zona în care se duceau luptele era montană și extrem de accidentată. În aceste condiții nefavorabile unei recuperări rapide, ca voluntară, Georgmăneanu ar fi putut cu ușurință să rămână în spatele frontului pentru a se reface sau pentru a participa la război într-o modalitate mai puțin periculoasă pentru recuperarea primei leziuni. Cu toate acestea, ea a optat să se reîntoarcă rapid pe front și să participe la una dintre campaniile dezastroase pentru armatele Antantei. În perioada noiembrie-decembrie, forțele Puterilor Centrale, în special armata bulgară, erau în ofensivă în Macedonia. Ocupaseră Ohridul pe 8 decembrie, cu o zi înainte de bătălia în care Georgmăneanu a fost rănită grav. Pierderile sârbilor erau evidente în acel moment, iar armata britanică se retrăgea din Macedonia. Armata franceză rămânea un aliat esențial în Balcani, ceea ce se pare că Georgmăneanu a intuit imediat. Cunoscând azi brutalitatea acelor bătălii și enormele pierderi umane, este greu să nu ne întrebăm ce fel de curaj ar fi trebuit să aibă o voluntară pentru a se arunca în această bătălie care nici măcar nu era „a ei", strict vorbind. La acea dată, România încă își punea întrebarea cu cine să se alieze, iar Georgmăneanu lupta împotriva țării sale natale, Austro-Ungaria.

Leziunea gravă pe care a suferit-o la Monastir nu este descrisă în detaliu. De ce, nu este clar. Ar putea fi modestie, sau rușine, sau pur și simplu traumă. Putem să speculăm, însă, în privința efectelor acestor leziuni pe termen mai lung. Georgmăneanu era la acea dată o femeie de cel mult 20 de ani, încă nemăritată, al cărei craniu fusese lovit și desfigurat de un obuz. Știm cum arătau astfel de răni din fotografii ale vremii.[14] Ele reprezentau o marcă dureroasă și răscolitoare pentru orice altă persoană: un simbol vizibil permanent al cruzimii războiului și al eroismului acelui bărbat. Dar o femeie mergând pe stradă cu maxilarul distrus și cu leziuni faciale nu ar fi produs aceleași reacții. Cine se aștepta, în cadrul normelor de gen de la 1915, ca o femeie să fi fost rănită cu un obuz pe frontul de la Monastir? În general, nimeni. De aceea,

apariția pe stradă a unei femei ca Georgmăneanu ar fi produs, mai degrabă, stupefacție și probabil oroare. O femeie a cărei față nu reprezenta norma de gen potrivită statutului sau social (în cazul de aici, de clasă de mijloc, educațional vorbind, într-un spațiu urban) avea șanse minime de a se căsători cu o persoană din mediul său. Pe scurt, această leziune putea și se pare că a și reprezentat un fel de osândă pe viață – de a rămâne necăsătorită.

Este posibil ca Georgmăneanu să nu fi dorit să se căsătorească. Dar în societatea românească la acea vreme, a nu se căsători ca femeie educată însemna să rămână oarecum proscrisă, sau în cel mai bun caz marginală în relațiile sociale ale comunității în care trăia la Cluj. Din detaliile pe care le știm despre Georgmăneanu reiese că ea și-a creat relații și oportunități legate de alte aspirații, unele feministe, altele naționaliste, dar că ori a optat să rămână nemăritată, ori s-a resemnat cu această situație, găsind alte forme de satisfacție personală.

Aceste leziuni au avut consecințe de termen lung asupra sănătății voluntarei. Desfigurarea în sine a fost o astfel de consecință, și se pare că s-a manifestat prin dureri și migrene care au urmărit-o cel puțin până în anii '30, deci probabil pe viață. Efectele psihologice, atât cele descrise mai sus, cât și memoria evenimentului, au fost și ele de lungă durată. Când ne gândim la viața sa de după război, trebuie să ne imaginăm că acele tulburări psihice au urmat-o înapoi la Cluj, și că atunci când cineva îndrăznea să o întrebe despre leziunile care o desfiguraseră, sau chiar atunci când arunca ochiul către o oglindă sau vitrină, Georgmăneanu se izbea inevitabil de urmele vizibile ale traumei sale și era forțată să își reamintească, să retrăiască ororile războiului. Experiența sa mi se pare similară celei descrise de poetul englez și veteran al primului război Siegrfried Sassoon, în poemul „Supraviețuitorii":

> „Fără-ndoială că vor fi bine în curând; șocul și durerea/ Le-au făcut vorba bâlbâită, dezorientată./ Bine-nțeles că 'vor să iasă în lume din nou,' –/ Băieții ăștia cu fețe îmbătrânite și speriate, învățând să meargă./ În curând vor uita noptile de coșmar; supunerea/ Înfricoșată în fața stafiilor prietenilor morți, –/ Visurile picurând cu omor; și vor fi atât de mândri/ De un război glorios care le-a distrus trufia.../ Bărbații care au mers la luptă, severi și bucuroși,/ Copii, cu ochi care te urăsc, frânți și nebuni".[15]

Numai că Georgmăneanu nu putea nici măcar să împărtășească această traumă cu alți combatanți. Pentru că în spațiul postbelic românesc femeile care au participat la Primul Război nu au fost considerate niciodată veterane, nu s-au bucurat niciodată de recunoștința și drepturile pe care alți veterani le-au primit, și deci au rămas în afara istoriei.[16] Chiar și cazul Ecaterinei Teodoroiu este relevant în acest sens, deși ea nu a trăit să vadă cum eroismul său a fost recunoscut după război. Deși i s-au închinat multe monumente și poeme, Teodoroiu nu s-a bucurat nici o secundă de statutul său de ofițeră a armatei române. Iar familia ei, deși ar fi trebuit să primească pensia de urmași ai unei ofițere, nu s-a bucurat niciodată de drepturile pe care statul român le-a extins veteranilor din Primul Război și urmașilor lor, inclusiv părinților.

După ce a fost rănită, Georgmăneanu a fost evacuată și, după aceea, în sfârșit admisă oficial în armata franceză, la Regimentul 110 de artilerie grea, din Cherbourg. A activat acolo până la sfârșitul războiului, după care a rămas în armată la biroul pensiilor din Epinal. Este perioada în care, ca sublocotenentă în armata franceză, ea a condus grupul de militari din al 21-lea Corp de Armata sub patronajul Generalului Jacquot, în serviciul invalizilor, orfanilor și foștilor luptători francezi.[17] Cu alte cuvinte, armata franceză nu numai că a primit-o pe Georgmăneanu cu brațele deschise, dar ea a fost și promovată într-o poziție de angajată la un serviciu similar oficiului IOVR înființat în România în 1920. În anii '20, când birourile IOVR aveau extrem de puțini experți, mai ales în zonele care făcuseră parte din alte state înainte de război, Georgmăneanu se afla la Cluj, activa în mai multe locuri, dar nu a fost nici un moment considerată într-o astfel de capacitate, deși avea atât experiența, cât și statutul moral de a fi ea însăși invalidă de război.[18]

În capacitatea de Directoare a grupului militar din al 21-lea Corp de Armată, Georgmăneanu s-a stabilit pentru câțiva ani la Strasbourg. Ne putem întreba de ce a rămas în Franța și nu s-a întors acasă în perioada în care Ardealul începea să fie dominat de români. Răspunsul este că Georgmăneanu s-a implicat în activități care aveau de a face cu soarta prizonierilor români de război din Alsacia. În perioada războiului, armata germană adusese mai multe sute de prizonieri români în zona Strasbourgului, iar Georgmăneanu, prin activitățile sale în armata franceză, a aflat că acolo exista un cimitir militar unde fuseseră îngropați 199 de soldați români, „morți de foame în capitvitate germană (1916-17)".[19] Georgmăneanu a fondat și condus acolo un comitet franco-român al Rinului de jos, pentru a restaura și întreține acest cimitir. Fără să i se ceară, s-a implicat direct și energic în această muncă de strângere de fonduri, de identificare a morților și contactare a familiilor lor prin intermediul armatei franceze și apoi a celei române, și de îngrijire a mormintelor. Asumându-și un rol pe care femeile ortodoxe (atât în România, cât și în alte locuri, cum ar fi Grecia) îl îndeplineau în mod tradițional, de bocitoare și îngrijitoare ale sufletelor celor morți, Georgmăneanu a adaptat aceste ritualuri la registrul naționalist comemorativ ce se înfiripa după război.[20] Ceea ce frapează cel mai mult la acest efort este similaritatea dintre el și ce se întâmpla pe teritoriul României la acea dată, când familiile soldaților care pieriseră în marile bătălii, cum ar fi Mărășești, se întorceau la începutul primăverii pentru a colecta toate rămășițele osuare ale sacrificaților.[21] Acestea nu erau eforturi direcționate de armată sau de guvernul României. Erau evenimente coordonate de familii și relativ spontane. Deși nu se afla în România, poate că Georgmăneanu a citit despre aceste eforturi, sau poate că s-a întâlnit în Franța cu activități similare. Ceea ce se poate afirma cu certitudine este că ea se simțea trup și suflet alături de comunitățile etnice românești atât din Franța, cât și din România Mare.

Înainte de a reveni la Cluj, acum parte din România, Georgmăneanu a strâns fonduri și a obținut aprobarea de a amplasa o placă comemorativă pentru cei 32 soldați români

care, ca prizonieri de război în Blaesheim-Giesposheim, fuseseră „îngropați de vii de către germani."[22] Georgeneanu și-a manifestat patriotismul față de România și prin ridicarea tricolorului român în septembrie 1923 pe lângă monumentul eroilor martiri morți în regiunea Alsaciei. Munca aceasta și comitetul franco-român pe care îl conducea au fost apoi recunoscute atât de guvernul României, cât și de societatea Cultul Eroilor, condusă de membri ai armatei române.

La întoarcerea în țară în decembrie 1923, România avea deja o lege comprehensivă care identifica drepturile invalizilor, orfanilor și văduvelor de război (IOVR). Votată în august 1920, legea stabilea un oficiu național IOVR care urma să lucreze în parteneriat cu o serie de ONG-uri, și descria un număr impresionant de drepturi la care urmau să aibă acces aceste categorii de cetățeni.[23] Prin definiție, invalizii de război erau acei soldați care ori fuseseră recrutați în armată, ori participaseră ca voluntari. Mai târziu, legea a lărgit criteriile de eligibilitate, incluzând nu numai pe toți soldații care luptaseră în orice armată, inclusiv cea austro-ungară, care după 1918 deveniseră cetățeni români, ci și pe cei care luptaseră de partea Antantei pe orice front, inclusiv cel din Balcani. În plus, voluntarii care erau cetățeni francezi și participaseră la primul război pe frontul din România aveau și ei dreptul la pensii.[24]

Cu toate acestea, atunci când Georgeneanu a contactat Ministerul de Război[25] pentru a-și cere drepturile, răspunsul a rămas același: legea nu acoperea o voluntară. Legea IOVR nu preciza niciunde, nici atunci și în nici o revizuire de la 1920 și până în 2020, că femeile nu puteau să fie considerate veterane, cu aceleași drepturi ca veteranii bărbați. Interpretarea exclusiv masculină ține în primul rând de normele de gen din acea perioadă și de decidenții bărbați, nu de limbajul legii. Chiar atunci când birocrația era confruntată cu probe indubitabile de eroism, de participare în calitate de combatantă și de leziuni vizibile și de termen lung, care avuseseră loc din cauza războiului, acești bărbați pur și simplu nu își puteau închipui că ceea ce vedeau erau dovezi ale eroismului pe care spiritul legii IOVR îl onora. Nu îi ducea mintea.

O mică paranteză lingvistică este necesară pentru a înțelege confuzia, deși pentru oricine trăiește în România semnificațiile implicite ale masculinului universalizant în privința căsătoriei sunt un subiect cunoscut. În legea IOVR din 1920 și toate schimbările care au survenit în perioada interbelică, veteranii erau întotdeauna la masculin și plural, iar văduvele la feminin. Orfanii erau la masculin plural. Ce să înțelegem din utilizarea masculinului plural la orfani: că legea îi acoperea numai pe băieți, dar nu și pe fete? Nicidecum. Ei erau toți „copiii patriei", ca în Franța, modelul asumat pentru legislația românească.[26] Deci putem presupune că aceeași regulă a limbii române—acel faimos masculin universal—se referea la toate articolele legii, sau numai la cele care priveau pe orfani? Dacă cineva ar fi argumentat că masculinul universal se referea la toate categoriile de acolo, nu știu ce contraargument ar fi prezentat ofițerii care scriseseră legea IOVR. Din punctul de vedere al legii, argumentul nu era susținut de nici o singură dovadă. Niciunde nu se spunea că toți veteranii erau bărbați. „Dar se spune că toate văduvele sunt femei", ar fi putut să spună acel ofițer, și aceasta înseamnă că, implicit, toți veteranii sunt bărbați. La 1920 heteronormativitatea era într-adevăr o normă socială atât de naturalizată, atât de acceptată, încât probabil acest argument ar fi fost văzut ca acceptabil, deși este ilogic. Nu toți oamenii sunt căsătoriți. În practică, nu toți soldații fuseseră căsătoriți, deci nu toți erau definiți prin prezența unei soții care ar fi putut deveni văduvă de război. Cu alte cuvinte, în dedesubtul unei formule care pare complet necontroversată – invalizi, văduve, și orfani de război – se ascund o serie de prezumții, toate legate una de alta, și toate fundamental legate de normele de gen de la acea dată.

În momentul în care acele prezumții au fost testate, ele au produs un recul din partea bărbaților puși în poziția de decidenți asupra acestor programe și beneficii. Pentru că nicio femeie nu avea dreptul de a redefini litera legii; pentru că politicile IOVR se bazau pe imaginea unei familii în care tata lucra, mama îngrijea copiii acasă, iar copiii creșteau să reproducă acele roluri familiale definite prin polaritatea normelor de gen, acești decidenți bărbați nu se simțeau constrânși să răspundă pozitiv unei petiții precum cea a Nataliei Georgeneanu. Ei nu doreau să înțeleagă acțiunile și atitudinea ei ca fiind eroice, curajoase și demne de toate drepturile și onorurile oferite de legea IOVR. Chiar dacă era una singură, această femeie deranja la nivel visceral de relații de gen. Cu acțiunile sale cu totul extraordinare, Georgeneanu punea sub semnul întrebării toate prezumțiile care încadrau acea lege și mentalitatea acestor bărbați față de participarea femeilor la viața socială. De aceea, ea nu reprezenta neapărat o excepție, cât o provocare.

Cazul Georgeneanu din arhivele Ministerului de Război (și mai târziu ale fondului IOVR din Ministerul Muncii) este dureros de analizat, pentru că reprezintă un exemplu de netăgăduit de misoginsm instituționalizat. Georgeneanu a produs pentru birocrații din IOVR: o scrisoare de sprijin de la Simona Lahovary, doamnă de onoare a Reginei Maria și Directoarea Societății Invalizilor de Război, ONG-ul cu responsabilitatea și autoritatea de a examina invalizii și a determina dacă se calificau pentru drepturile din legea IOVR; scrisori de la doi generali francezi; scrisori de la doctori din Franța și respectiv România, care o examinaseră la întoarcerea de pe front. Cu acest dosar, Georgeneanu s-a prezentat la Ministerul de Război în 1924 să își ceară drepturile. Problema identificată de oficialități la acel moment era lipsa unei dovezi scrise de la serviciul de ambulanță franceză că Georgeneanu fusese lovită de un obuz în timpul războiului din cauza serviciului pe care l-a întreprins ca voluntară pe front.[27] Era o exigență în primul rând fără echivalent în comparație cu alte cazuri de invalizi care își cereau drepturile. Pentru mulți dintre soldații loviți pe front nu existau documente de la servicii de ambulanță, ci cel mult de la spitalele de pe front sau din zona civilă unde ajunseseră după ce au fost loviți sau de la martori oculari. În al doilea rând, de ce s-ar fi aflat Georgeneanu pe front la Monastir în 1915, ca cetățeană a Austro-Ungariei, dacă nu ca participantă voluntară în război? Femeile nu puteau călători libere în acea perioadă. Familie nu avea, iar obuzele nu zdrobeau maxilarul unei persoane care nu s-ar fi aflat în apropierea luptelor. Cu alte cuvinte, bunul simț și normele

de gen ale zilei sugerau împreună că Georgmăneanu nu ar fi putut ajunge în poziția de a fi rănită de un obuz dacă nu ar fi fost voluntară pe front. În plus, pe lângă scrisorile semnate de generali francezi, care confirmau participarea și eroismul Nataliei Georgmăneanu în acea campanie, dosarul său includea și o scrisoare de la un camarad care fusese cu ea pe front, care descria tipul de răni pe care le-a avut. Deci existau și un martor ocular, și martori care atestau integritatea ei ca persoană și ofițeră a armatei franceze. Toți erau militari, ca și birocrații care examinau aceste dovezi. Iar faptul că Georgmăneanu fusese numită Cavaleră a Legiunii de Onoare pentru eroismul și sacrificiile din război oferea o dovadă în plus că statul francez o considera o persoană cu calități morale superioare.

Toate aceste probe nu au fost suficiente. Ministerul de Război a rămas nesatisfăcut și i-a refuzat cererea. Documentele i-au fost returnate și, în acest fel, guvernul României s-a spălat pe mâini de o chestiune incomodă.

În decada care a urmat, se știe foarte puțin despre viața Nataliei Georgmăneanu. Știm că a continuat să lucreze ca soră de caritate la Cluj, la Casa Asigurărilor Sociale, „din bunăvoința Ministerului Muncii"[28]. Este o afirmație frapantă care apare într-o scrisoare semnată de Georgmăneanu. De ce „din bunăvoință" și nu pentru că merita sau se califica pentru acel post? În aceeași scrisoare, datată 10 februarie 1936, Georgmăneanu explica situația în care s-a aflat după război:

> „Fiind lipsită de mijloace materiale și în imposibilitate din cauza infirmități[i] mele datorită trepanației (anemie gravă, turburări [sic] nervoase, amețeli) de a ocupa o funcțiune din care să-mi pot susține viața, Vă rog foarte respectuos Domnule Ministru, să binevoiți a-mi acorda înaltul Domniei-Voastre sprijin și a mă integra în drepturile mele câștigate cu atâtea sacrificii".[29]

Este posibil ca Georgmăneanu să își fi exagerat situația materială, pentru a pune în evidență nevoile pe care le avea. Dar având în vedere acțiunile sale înainte de 1936, este greu de crezut că ea ar fi adoptat o astfel de strategie. Mai degrabă, tonul pare disperat și deprimat. Câteva detalii importante pot fi ghicite din aceste rânduri. Georgmăneanu poate că a avut părinți cu o stare materială bună, dar este clar că la 1936 nu mai era în aceeași situație. Plecarea sa la Paris înainte de război, dacă starea sa materială ar fi fost precară și atunci, apare și mai remarcabilă. Independența acestei femei apare și mai solidă, dar în același timp și mai precară. Precară, pentru că rolul pe care dorea să îl joace nu era privit drept legitim de societatea misogină în care trăia; solidă, pentru că este clar că pe Georgmăneanu normele de gen o lăsau cu totul rece. Nu pot declara că ea s-a considerat feministă. Dar în relație cu acele norme de gen, Georgmăneanu s-a manifestat în mod feminist – le-a respins de tânără, și-a asumat viața si responsabilitățile pentru acțiunile și soarta sa fără a se pune în situația de dependență în relație cu un soț și a activat în roluri sociale la care majoritatea femeilor din jurul său nici nu visau.

Decizia de a nu se căsători se poate datora atât leziunilor pe care le-a suferit, cât și problemelor psihologice pe care le menționează. Dar, având în vedere alegerea pe care a făcut-o în timpul războiului, este probabil și o decizie luată pentru că nu era interesată de a juca rolul de nevastă, ci mai degrabă de cetățeană implicată activ în viața publică a comunității sale, atât la nivel profesional, cât și civic.

În aceeași perioadă, pe lângă slujba de soră de ocrotire la Casa de Asigurări din Cluj, Georgmăneanu s-a implicat și în activitățile Reuniunii Femeilor Creștine din localitate. Din câteva articole din anii '30, cât și dintr-un studiu relativ recent despre Reuniune, aflăm ca Georgmăneanu a continuat activitățile franco-române după întoarcerea la Cluj[30]. A creat acolo asociația „Amicii Franței—Societatea Strasbourg", pentru a încuraja relațiile culturale și interpersonale cu acea comunitate. În cadrul acestei asociații, Georgmăneanu a pus bazele unei orchestre de 30 de membri cu care a pornit în turneu în zona Ardealului. Nu am putut afla decât câteva cuvinte despre acest act extraordinar. Orchestra este absentă din istoria muzicii din România.[31] Georgmăneanu nu era Enescu. Dar, din câte cunosc, Georgmăneanu este prima femeie din România care să organizeze și conducă o orchestră. Nu este clar din descrierile sumare dacă ea era manageră sau dirijoare a acestei orchestre. Dar acele roluri nu erau în genere deschise femeilor, iar în orchestrele mari din România, nici azi nu este comun a localiza nici dirijoare, nici manegere.[32]

Deși nu știm ce educație muzicală avea, din descrierile activităților sale muzicale reiese că Georgmăneanu avea experiență personală în acest sens. Pentru ca o femeie să administreze (sau dirijeze) o orchestră, pentru a avea legitimitatea de care o lideră are nevoie în acest rol, era necesar ca acea persoană să poată demonstra excelența în performanța muzicală pe care o cerea de la membrii orchestrei. Cu alte cuvinte, este inimaginabil că Georgmăneanu ar fi avut succes în recrutarea orchestrei și cu șezătorile pe care le-a întreprins dacă nu era respectată profesional de acei muzicieni, în primul rând. Dar nu știm la ce instrument(e) ar fi cântat, sau ce expertiză muzicală avea în mod special.

Pe lângă aceste talente, știm că Georgmăneanu era o bună manageră a activităților de strângere de fonduri pentru cauze caritabile. Activitățile orchestrei erau menite nu numai să aducă plăcerea muzicii în fața unui public, dar să și obțină fonduri pentru burse de studiu la Strasbourg. Membrii Societății Strasbourg puteau beneficia de cinci astfel de burse, pe care Georgmăneanu le-a inițiat prin activitățile sale cu orchestra și alte evenimente culturale și educaționale[33]. Nu este neobișnuit ca o persoană a cărei viață a fost transformată printr-o oportunitate extraordinară, cum ar fi studiile în străinătate, să dorească să extindă aceleași oportunități și altora mai tineri. Cu totul neobișnuit, însă, este faptul că o femeie care nu venea din elita economică și socială a țării, și care trăia 100% dintr-un salariu mic, ar fi avut viziunea, încăpățânarea și succesul pe care le-a avut Georgmăneanu. Nu știm câte burse a reușit să ofere și câte vieți a schimbat prin aceste activități. Dar exemplul Nataliei Georgmăneanu este cu totul remarcabil pentru perioada interbelică în România. Multe alte femei au întreprins acțiuni caritabile sau au strâns fonduri pentru astfel de cauze prin diferite organizații. Dar nu

cunosc nici un caz al unei femei nemăritate (și nu văduvă) care nu provenea dintr-o familie foarte bogată, care să fi întreprins atât de multă muncă civică în beneficiul altora.

În 1933, Georgeăneanu a decis din nou să apeleze la Ministerul Apărării Naționale și IOVR pentru a-și cere drepturile „câștigate cu atâtea sacrificii". De ce? Răspunsul pe care îl primise în 1924 nu promitea o rezoluție pozitivă mai târziu. Iar problemele psihice pe care le avea și pe care le și menționează în fragmentul reprodus mai sus sugerează că Georgeăneanu probabil suferea și de depresie. Nu pot decât să speculez că, atunci când legea s-a modificat în 1933, prieteni sau colegi au încurajat-o să încerce din nou. Știm, spre exemplu, că la unele dintre ședințele pe care le-a organizat la Cluj erau prezenți și oameni din elita militară a orașului, împreună cu consulul Franței.[34] Ne putem imagina că la un moment dat – înainte sau după spectacol – Georgeăneanu a apărut pe scena Teatrului Național să prezinte activitatea Societății, și că în cursul acestei prezentări s-a referit și la originile organizației, care includeau participarea sa la război ca voluntară. Pentru cei care cunoscuseră războiul și urmele sale, leziunile faciale ale Nataliei Georgeăneanu ar fi căpătat altă semnificație în acel moment. Iar faptul că această femeie extraordinară nu era considerată încă în cadrul beneficiilor veteranilor de război poate că a deranjat și pe unele dintre aceste persoane cu autoritate.

Dosarul din 1933 conținea aceleași materiale pe care le trimisese în 1924, plus două scrisori: una venea de la Uniunea Foștilor Voluntari Români, care fusese recunoscută ca persoană juridică de câțiva ani. În 1933, legea IOVR a fost modificată, extinzând aceleași drepturi de veteran și voluntarilor români din Ardeal care luptaseră pe front de partea Antantei. Georgeăneanu s-a prezentat la această asociație în 1935 cu dosarul pe care îl întocmise în 1924, și a obținut un certificat care exprima clar că Georgeăneanu „are calitatea de voluntar român, în conformitate cu statutele Uniunei noastre"[35]. A doua scrisoare provenea de la Președintele Asociației Generale a Invalizilor de Război, tot o persoană juridică, activând în interesul invalizilor de război din țară, pentru a-i sprijini în obținerea drepturilor legale în cadrul legislației IOVR. In acea scrisoare, Maiorul M. Dumitriu își exprima speranța sinceră că rezultatul cererii Nataliei Georgeăneanu „nu poate fi decât favorabil"[36]. Cu alte cuvinte, pe lângă o serie impresionantă de scrisori și certificate de la un doctor și mai mulți ofițeri francezi, Georgeăneanu prezenta în a doua versiune a cererii sale și dovezi de la militari români care reprezentau instituții pe care biroul IOVR le considera legitime și de încredere. Cele două scrisori menționate mai sus au prezentat încă o oportunitate pentru autoritățile de la București să aprobe acest caz, așa cum credea cu prea mult optimism și Maiorul Dumitriu. Dar nu a fost să fie.

Pentru că am citit mii de scrisori primite de IOVR la birourile centrale din București și am urmărit activitățile acestei instituții pe întreaga perioadă interbelică, pot pune cererea și retorica dosarului într-un context mai larg. Acest dosar este cu totul unic. Este mai complet și conține mai multe detalii cu totul spectaculoase despre activitățile Nataliei Georgeăneanu în timpul războiului, cât și despre efectele dăunătoare asupra sănătății sale, decât orice alt dosar din arhive. Tonul scrisorilor de la personalul militar francez cu care luptase pe front este de-a dreptul înduioșător: „Jusqu'au dernier moment je gardais l'espoir de vous voir revenir au 158-e Regiment d'Artillerie, au milieu des soldats auxquels vous avez voue, depuis le commencement de la guerre, le meilleur de vous-même"[37]. Este clar că Georgeăneanu avusese un impact remarcabil asupra ofițerilor francezi, pe care nu numai ca i-a impresionat, dar pe care i-a și impulsionat cu curajul și sacrificiile sale.

Din cele două scrisori provenite de la doctorii care o trataseră la Strasbourg și respectiv în România reiese la fel de clar că Georgeăneanu suferea de tulburări nervoase de termen lung. Nu găsim multe detalii, dar condiția de „shell shock" pe care au identificat-o psihiatrii în perioada interbelică era prezentă și la voluntara română.[38] Nu am găsit alte cazuri care să descrie această condiție atât de clar: „anemie gravă, stare nevoasă, vertigiuri"[39], care o forțaseră să întrerupă ocupația sa și să se interneze întâi la o clinică de neurologie la Strasbourg[40] și apoi în țară, la Băile Telega.[41] Din păcate, pentru că personalul IOVR de la București nu era familiar cu acest tip de invaliditate, pentru că tarele psihologice ale războiului nu erau studiate și clasificate oficial în România interbelică, aceste dovezi nu i-au impresionat.[42] Cu toate acestea, documentele din dosarul Georgeăneanu rămân o dovadă istorică unică a unei probleme care avea proporții mult mai mari în comunitatea veteranilor de război.

Nu în ultimul rând este de subliniat tonul și atitudinea oficialilor români puși în rolul de a decide asupra acestui dosar. Generalul Turbatu, șeful serviciului contencios de la Ministerul Apărării Naționale, comunica în decembrie 1935 vestea proastă că cererea Nataliei Georgeăneanu fusese respinsă, printr-o scrisoare adresată Comanduirii Pieții din Cluj, într-un ton atât rece, cât și derogatoriu. Comanduirea era rugată să i „se pună în vedere ... că cererile [Nataliei Georgeăneanu] adresate Ministerului Apărării Naționale, nefiind găsite întemeiate pe vreun text de lege, nu s'au putut aproba"[43]. Nici o explicație nu este oferită pentru opinia aceasta. Nici o justificare. Iar fraza „să i se pună în vedere" sugerează o relație inegală de putere cu birocrații Ministerului Apărării Naționale plasați în poziția de a corecta o interpretare greșită a legii din partea aplicantei. Ordinul nu explica în cel fel era greșită acea intepretare.

Dar în 1936 dosarul era încă la biroul IOVR, unde subdirectorul direcției juridice, Ștefan Eraclide, trăgea o cu totul altă concluzie din același dosar: „Sunt de părere ca dosarul să fie înaintat Direcțiunei Contenciosului pentru a se soluționa chestiunea în Consiliul Domnilor Avocați de pa lângă acea Direcțiune. Ar fi cazul să i se acorde o pensie viageră"[44]. Recomandarea pozitivă este subliniată în original. După ce această recomandare a fost trimisă Consiliului Domnilor Avocați, nu mai există în arhivă decât încă două documente legate de acest caz. Primul este semnat de șeful Contenciosului la Ministerul Muncii și cere din nou o „dovadă cu acte oficiale că în urma rănilor dobândite a fost pusă în retragere din armată pentru infirmități contractate în timpul

și din cauza războiului."[45] Georgmăneanu explicase deja problemele logistice care făceau imposibilă livrarea unui astfel de document. Erau probleme pe care mulți alți veterani le avuseseră, și care fuseseră rezolvate prin certificate oferite de martori oculari și personal medical calificat. Și Georgmăneanu avea acel tip de documentație.

Sfârșitul trist al acestei povești este scrisoarea adresată de Ștefan Eraclide Nataliei Georgmăneanu pe 24 iunie 1936. Recomandarea lui Eraclide de a oferi o pensie viageră veteranei invalide fusese respinsă. Prin poziția oficială pe care o avea la IOVR, Eraclide era forțat să îi comunice că „urmează să faceți dovada cu acte oficiale că, în urma rănilor dobândite, ați fost pusă în retragere din armată pentru infirmități contractate în timpul și din cauza războiului".[46] Eraclide lucra de mai bine de o decadă în acest serviciu și făcuse eforturi deosebie în multe cazuri de a ajuta veterani, văduve, și orfani prin toate mijloacele oferite de legislație și programele aferente. Îmi imaginez că această scrisoare a fost o obligație cu totul neplăcută și poate chiar dureroasă pentru el. Scrisoarea de la Uniunea Volutarilor oferea o probă ușor de acceptat pentru un caz unic, ca cel al Nataliei Georgmăneanu. Avocații de la Ministerul Muncii ar fi putut face o excepție destul de ușor. Nu era vorba de a se confrunta cu zeci de alte cazuri similare. Pentru statul român costul unei pensii viagere ca cea recomandată de Eraclide ar fi fost mic. Iar litera legii, după cum am arătat mai sus, nu excludea pe nimeni în mod explicit pe baza identității de gen. Cu alte cuvinte, dacă certificatul de la Uniunea Voluntarilor ar fi fost privit ca dovadă a calității Nataliei Georgmăneanu de voluntară de război, cu sau fără dovadă a invalidității de război, ea s-ar fi calificat pentru o pensie de veteran. Însă nu aceasta a fost decizia avocaților de la Ministerul Muncii.

Cercetările mele asupra vieții Nataliei Georgmăneanu se opresc aici. Ele au fost stopate de criza COVID. Ce s-a întâmplat cu ea după încheierea acestui capitol din viața sa rămâne de investigat. Știm că la acea vreme ea trăia la Cluj pe Strada Mareșal Foch, la numărul 44, care astăzi este Bulevardul 21 Decembrie 1989. Mai știm încă un lucru important pentru demersurile istoriografice de atunci. Dosarul său și scrisorile care descriau activitățile, curajul, și leziunile pe care le-a suferit, nu i-au fost returnate niciodată. Ele rămân până azi îngropate în arhivele naționale. Deși nu sunt prima persoană care să le parcurgă, ele nu au stârnit interesul niciunui istoric până acum.

Cazul Nataliei Georgmăneanu merită atenție atât din partea istoricilor, cât și din partea oficialilor români care încearcă să răspundă vocilor feministe din spațiul public, care astăzi cer ca istoria și mai ales actele eroice ale femeilor din România să fie evidențiate cu mai mare amploare. În iulie 2020, două picturi murale masive au fost inaugurate în București, portrete a două figuri remarcabile ale aviației românești: Elena Caragiani-Stoenescu și Smaranda Brăescu.[47] Activitățile Nataliei Georgmăneanu nu sunt cu nimic mai puțin impresionante. Georgmăneanu merită un loc în panteonul eroilor Primului Război Mondial, în istoria relațiilor de gen din România și în istoria feminismului românesc. Arhiva sa merită văzută și înțeleasă în toate aceste registre, și sper că această analiză inițială va impulsiona și pe alții să cerceteze viața acestei „nesupuse."

Note:

1. Am urmărit cu admirație lansarea volumelor *Nesupusele* în ultimii ani. Vezi Adina Rosetti et al, *Nesupusele. Vol. 1* (București: Editura Univers, 2019). Natalia Georgmăneanu merită un portret amplu într-un viitor volum.
2. Alf Lüdtke, ed., *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* (Princeton: Princeton University Press, 1995); pentru spațiul est european, vezi Maria Bucur et al, „Six Historians in Search of *Alltagsgeschichte*", *Aspasia* 3 (2009): 189—212.
3. Natalie Zemon Davis este practic necunoscută în România, deși istoricii români au avut o mare admirație pentru școala analelor, cu care s-a identificat și istorica americană în privința influențelor intelectuale. Singurul studiu din România dedicat vieții sale intelectuale este acesta: file:///Users/mbucur/Downloads/Ionu_Costea_-_Intoarcerea_lui_Martin_Gu.pdf (link incorect) (accesat pe 14 august 2020). Din păcate, autorul său, complet dezinteresat de analiza de gen, a ales să ignore acest aspect esențial al contribuției istoricei americane. Vezi Natalie Zemon Davis, *The Return of Martin Guerre* (Cambridge: Harvard University Press, 1984); *Women at the Margins: Three Seventeenth Century Lives* (Cambridge: Harvard University Press, 1997). Vezi și Natalie Zemon Davis, "History's Two Bodies", conferință pe care a ținut-o în ianuarie 1987 la întâlnirea anuală a Asociației Americane de Istorie, ca a doua femeie aleasă în poziția de Președintă a acestei organizații prestigioase: https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/presidential-addresses/natalie-zemon-davis (accesat pe 14 august 2020). Pentru mai multe detalii despre semnificația acestei alegeri pe termen lung pentru istoriografia americană și globală, vezi Maria Bucur, *The Century of Women: How Women Have Transformed the World since 1900* (Langham: Rowman and Littlefield, 2018), capitolul 5.
4. Vezi Dimitrie Gusti, *Enciclopedia României, Vol. 1* (București: Imprimeria națională, 1938), 143. La 1930 proporția femeilor știutoare de carte era de la 20,6% în Basarabia în zonele rurale și 86% în Transilvania în mediul urban. Rata pe țară a alfabetizării era de 69,2% pentru bărbați și 45,5% pentru femei.
5. Maria Bucur, *Eroi și victime. România și memoria celor două războaie mondiale* (Iași: Polirom, 2019), capitolul 3.
6. Uitasem cu totul de acest episod, dar o fostă colegă de clasă cu care scosesem o revistă în clasa a VII-a mi-a trimis o imagine a unui număr în care simulam dialogul între un istoric și mama lui Ștefan cel Mare. Mi-am reamintit de conversațiile pe care le aveam atunci între noi, copiii, despre temele care nu erau niciodată aduse în discuție la ora de istorie. Nu mă consideram feministă pe atunci, nici nu știam ce înseamnă asta. Dar intuiam deja că o istorie fără jumătate din umanitate inclusă în grila

de analiză reprezintă cel mult o imagine incompletă, dacă nu eronată, cum o consider acum.

7. Ștefania Mihăilescu, *Emanciparea femeii române: Antologie de texte* (București: Ecumenica, 2001), 2 Vol.; Maria Bucur și Mihaela Miroiu, *Nașterea cetățeniei democratice: Femeile și puterea în România modernă* (București: Humanitas, 2019).
8. Aladár Kuncz și-a povestit experiența traumatică a închisorii în *Mănăstirea neagră*, aparută în 1931: Kuncz Aladár, *Fekete kolostor* (Cluj-Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh, 1931).
9. Tammy Proctor, *Female Intelligence: Women and Espionage in the First World War* (New York: New York University Press, 2003).
10. Am ales să utilizez femininul atunci când o descriu pe Georgăneanu ca voluntară, veterană, manageră, soldată, invalidă, ofițeră etc. din două motive. În primul rând, limba română poate cu mare ușurință acomoda femininul, și nu există nici un principiu logic care să justifice utilizarea termenilor de genul "femeie soldat", pe care atât presa, cât și istoricii, și chiar unele autoare feministe, încă le utilizează. În al doilea rând, acești termeni erau folosiți exact așa cum îi folosesc eu acum în documentele de arhivă din anii '20. Chiar și personalul Ministerului Apărării Naționale se referea la Georgăneanu ca ofițeră, sublocotenentă și voluntară. Semnificația utilizării femininului și masculinului în aceste chestiuni de politici publice, cât și de cercetare istorică din prisma analizei de gen, va fi clarificată în paginile care urmează. Nu pot decât să sper că pe viitor, aceste forme feminine, care normalizează rolurile descrise de substantivele respective, vor fi utilizate mai des de toată lumea. Vezi și Maria Bucur, „«Femeia», «bărbatul» și identitatea națională la români", *Arhiva Moldaviae*, X (2018): 441—54.
11. Barton C. Hacker and Margaret Vining, eds., *Cutting a New Pattern: Uniformed Women in the Great War* (Washington: Smithsonian Institution Scholarly Press, 2020).
12. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 95. Despre participarea sârboaicelor la Primul Război Mondial vezi Maria Bucur, „The Balkans," în Hacker, *Cutting a New Pattern*, 277-300.
13. Bucur, "The Balkans".
14. În România, autorul cel mai important pentru chestiunea mutilaților după primul război mondial a fost Ion Ghiulamila, care a activat în Societatea Invalizilor de Război menționată și în acest studiu. Între lucrările sale menționez Ion Ghiulamila, *Mutilații noștrii din război și protezele* (București: Tip. Ion C. Văcărescu, 1932). Pentru spațiul european, vezi Marjorie Gehrhardt, *The Men with Broken Faces: Gueules Cassées of the First World War* (Bern: Peter Lang 2015).
15. Traducerea mea. „No doubt they'll soon get well; the shock and strain/Have caused their stammering, disconnected talk./ Of course they're 'longing to go out again,'—/These boys with old, scared faces, learning to walk./They'll soon forget their haunted nights; their cowed/Subjection to the ghosts of friends who died,—/Their dreams that drip with murder; and they'll be proud/Of glorious war that shattered all their pride…/Men who went out to battle, grim and glad;/Children, with eyes that hate you, broken and mad." (https://allpoetry.com/Siegfried-Sassoon, accesat pe 14 august 2020.)
16. Bazez aceste afirmații pe cercetarea mai largă din care face parte și acest studiu de caz. În acea lucrare analizez încercările și altor femei, cum ar fi membrele Asociației Surorilor de Caritate de Război din România, de a accesa drepturile de veteran pe baza unor activități similare de serviciu voluntar pe frontul din România. Vezi Asociația Surorilor de Caritate de Război din România, *Actul Constitutiv. Statutele și Regulamentul.* Timișoara: Tipografia școala ofițeri artilerie "Regele Carol I," 1936. Studiul mai larg se află încă în stadiul de manuscris, cu titlul *The Nation's Gratitude: World War I and Citizenship Rights in Interwar Romania*.
17. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 95.
18. Legea IOVR dădea preferință invalizilor de război pentru orice poziție plătită în administrația IOVR. Vezi Ministerul de Răsboiu, *Recunoștinta națiunei către acei cari au făurit "România Mare"* (București: Cartea românească, 1920).
19. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 96.
20. Bucur, *Eroi*, capitolul 1.
21. Ibid., capitolul 2.
22. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 96.
23. Ministerul de Răsboiu, *Recunoștinta*.
24. Silviu Hariton, „Asumarea politicilor sociale de către stat în România. Cazul invalizilor, orfanilor și văduvelor de război (IOVR) după Primul Război Mondial", *Archiva Moldaviae*, supplement I (2014): 215-40; Gabriel Sarcină, „Lumea IOVR din primul război mondial. O prioritate legislativă a autorităților românesti în perioada interbelică?", în *Nihil sine deo! Nihil sine libris! Omagiu profesorului Gheorghe Gorun la 70 de ani*, ed. Dumitru Cauc (Târgu Jiu: Editura Măiastra, 2019), 785–815.
25. În anii '30 Ministerul de Război devine Ministerul Apărării Naționale.
26. Ministerul de Răsboiu, *Recunoștinta*.
27. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 96 verso.
28. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 93
29. Ibid.
30. Ana-Maria Stan, „Asociaționism cultural și academic in perioada interbelică: Reuniunea Femeilor Creștine din Cluj, 1925—1931", *Historia Universitatis Iassiensis* I (2010): 131—50; „Grupul Strasbourg - Secția Societății Reuniunea Femeilor Creștine, Cluj", *Patria* XII, nr. 244, 14 noiembrie (1930): p. 4; „Festivalul Grupului Strabourg. O manifestație a amiciției franco-române", *Patria* XII, nr. 274, 20 decembrie (1930), 2.
31. Viorel Cosma, *Enciclopedia muzicii românești de la origini până în zilele noastre* (București: Editura „Arc 2000", 2005).

32. Vezi Ramona Vintilă, „Singura femeie dirijor a României, Mihaela Silvia Roșca, despre condiția femeii într-o meserie consacrată de bărbați", Qmagazine, 6 iulie 2017. Online: https://www.qmagazine.ro/singura-femeie-dirijor-a-romaniei-mihaela-silvia-rosca-despre-conditia-femeii-intr-o-meserie-consacrata-de-barbati/, accesat pe 15 august 2020.
33. Stan, "Asociaționism cultural".
34. Ibid.
35. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 108.
36. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 98 verso.
37. Ibid., 104.
38. Edgar Jones and Simon Wessely, *Shell Shock to PTSD. Military Psychiatry from 1900 to the Gulf War* (Hove and New York: Psychology Press, 2005).
39. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 112.
40. Ibid., 105.
41. Ibid., 111.
42. Tipul și gradul de invaliditate ale veteranilor erau stabilite strict în relație cu leziuni fizice. Nu exista nici în manualele medicale, nici în fișele pacienților, nici o categorie care să se refere la traume. Vezi și Ghiulamila, *Mutilații noștrii.*
43. ANIC, IOVR, Dos. 10/1935, 94.
44. Ibid., 92 verso.
45. Ibid., 91.
46. Ibid., 90.
47. Vezi Florin Râșteiu, „Eroinele «aripilor» românești, pictate pe imobilele din Cartierul Aviației", *Buletin de București*, 13 iulie 2020. Online: https://buletin.de/bucuresti/eroinele-aripilor-romanesti-pictate-pe-imobilele-din-cartierul-aviatiei/, accesat pe 13 august 2020. Nu comentez aici *in extenso* cazul Smarandei Brăescu, dar istoria sa este complicată și incomplet cunoscută în legătură cu simpatiile și acțiunile sale legate de dreapta radicală din perioada interbelică, din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, și în contextul rezistenței din munți împotriva comuniștilor din anii '40.

Bibliography:

Bucur, Maria. *The Century of Women: How Women Have Transformed the World since 1900*. Langham: Rowman and Littlefield, 2018.

Bucur, Maria. *Eroi și victime. România și memoria celor două războaie mondiale* [Heroes and Victims. Romania and the Memory of the Two World Wars]. Iași: Polirom, 2019.

Bucur, Maria. „«Femeia», «bărbatul» și identitatea națională la români" ["«The Woman», «the Man», and National Identity in Romania"], *Arhiva Moldaviae*, X (2018): 441–54.

Bucur, Maria, and Mihaela Miroiu. *Nașterea cetățeniei democratice: Femeile și puterea în România modernă* [The Birth of Democratic Citizenship: Women and Power in Modern Romania]. Bucharest: Humanitas, 2019.

Bucur, Maria, et al. „Six Historians in Search of *Alltagsgeschichte.*" *Aspasia* 3 (2009): 189–212.

Gehrhardt, Marjorie. *The Men with Broken Faces: Gueules Cassées of the First World War*. Bern: Peter Lang 2015.

Ghiulamila, Ion. *Mutilații noștrii din război și protezele*. București: Tip. Ion C. Văcărescu, 1932.

Hacker, Barton C. and Margaret Vining, eds. *Cutting a New Pattern: Uniformed Women in the Great War*. Washington: Smithsonian Institution Scholarly Press, 2020.

Hariton, Silviu. "Asumarea politicilor sociale de către stat în România. Cazul invalizilor, orfanilor și văduvelor de război (IOVR) după Primul Război Mondial" ["The Assumption of Social Policies by the State in Romania. The Case of the Disabled, Orphans and War Widows (IOVR) after The First World War"], *Archiva Moldaviae*, supplement I (2014): 215-40.

Jones, Edgar and Simon Wessely. *Shell Shock to PTSD. Military Psychiatry from 1900 to the Gulf War.* Hove and New York: Psychology Press, 2005.

Lüdtke, Alf, ed. *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton: Princeton University Press, 1995.

Mihăilescu, Ștefania. *Emanciparea femeii române: Antologie de texte* [The Emancipation of the Romanian Woman: An Anthology], 2 Vols. Bucharest: Ecumenica, 2001.

Ministerul de Răsboiu. *Recunoștinta națiunei către acei cari au făurit "România Mare"* [The Appreciation of the Nation for those Who Forged "Great Romania"]. Bucharest: Cartea românească, 1920.

Rosetti, Adina, et al *Nesupusele. Vol. 1* [The Indubordinates]. Bucharest: Editura Univers, 2019.

Sarcină, Gabriel. "Lumea IOVR din primul război mondial. O prioritate legislativă a autorităților românesti în perioada interbelică?" ["The IOVR World in the First World War. A Legislative Priority of Romanian Authorities in the Inter-War Period?"]. In *Nihil sine deo! Nihil sine libris! Omagiu profesorului Gheorghe Gorun la 70 de ani*, edited by Dumitru Cauc, 785-815. Târgu Jiu: Editura Măiastra, 2019.

Stan, Ana-Maria. "Asociaționism cultural și academic in perioada interbelică: Reuniunea Femeilor Creștine din Cluj, 1925–1931" ["Cultural and Academic Association in the Inter-War Period: The Reunion of Christian Women from Cluj, 1925-1931"], *Historia Universitatis Iassiensis* I (2010): 131–50.

Zemon Davis, Natalie. *The Return of Martin Guerre.* Cambridge: Harvard University Press, 1984.

Zemon Davis, Natalie. *Women at the Margins: Three Seventeenth Century Lives.* Cambridge: Harvard University Press, 1997.